

ЭРКИН СӨЗ АЙКАШЫ ЖАНА ЖДНДКЦЙ СЦЙЛДМДГЩ СӨЗДӨРДЦН СИНТАКСИСТИК БАЙЛАНЫШТАРЫ

Макалада эркин сөз айкашынын мінөздүү белгилери, нормалары, айкашуу ыкмалары тигейлеринин өз ара катыштары жөнүндө, ошондой эле сөз айкаштарынын толук маанилүү сөзгө андан сүйлөмгө болгон мамилеси тууралуу баяндалат.

Сөздөрдүн синтаксистик байланыштары жөнүндө сөз болгондо оболу эркин сөз айкаштарынын грамматикалык табыяты жөнүндө – анын мінөздүү белгилери, нормалары, айкашуу ыкмалары, тигейлеринин өз ара катыштары ж.б. жөнүндө жана сөз айкаштарынын кадыресе толук маанилүү сөзгө, андан улам сүйлөмгө болгон мамилеси тууралуу маалымат берилүүгө тийиш, анткени сөз айкашы менен сүйлөмдүн өздерине гана таандык сапаттык белгилерин, мінөздүү бетенчеліктерин так ажыратпай туруп, алардын структуралык элементтеринин синтаксистик байланыштарынын тыгыз биримдиктеги окшоштуктарын жана айрым бетенчеліктерин аныктоо мүмкүн эмес. Тактап айтканда, чакан өлчөмдөгү битиндин (сүйлөмдүн) тутумундагы грамматикалык-семантикалык белгилеринин (сөз айкаштарынын) табыятын аныктоо битиндин жаралышын, калыптанышын, өркүндөшүн аныктоонун фундаменталдык өбөлгөсү болсо битинди аныктоо ичин, сөзсүз, анын белгилеринин жаралыш маңызы, сыры (жаралыш дүйнөсү аныкталууга тийиш.

Ошентип, сөз болуп жаткан синтаксистик бирдиктер өз ара бирин-бири толуктоочу (грамматикалык табыятын), шарттоочу, органикалык карым-катыштагы бирдиктер болуп саналат, анткени сөз айкаштарынын бардык белгилери сүйлөм тутумунда аныкталары тил илиминде белгилүү. Сүйлөм болсо, тутумундагы ошол белгилердин синтези катары уюшулат, калыптанат.

Тил илиминин азыркы мезгилге чейинки жетишкендиктеринин натыйжасында берилген жыйынтыктуу бул пипир тирдииче каралып келген:

- Айрым окумуштуулар сөз айкашы деген тилиникти өтө кенен мааниде кабылдоо менен, бул тилиникке сүйлөмдү да, кошуп караган [1]. Экинчи сөз менен айтканда, синтаксистик сөз айкашы жөнүндөгү илим катары эсептешкен.

- Сөз айкашын синтаксистик өзүнчө бирдик катары белгип караганы менен анын чегин сүйлөмдөн ажыраткан эмес, б.а., сүйлөмдү деле сөз айкашынын катарында талдаган [2].

- Сөз айкашын сүйлөмдүн курамындагы грамматикалык жана маанилик бирдик деген кез караш да кездешет [3]. Бул кез караш боюнча сөз айкашы сүйлөм тутумундагы грамматикалык жана маанилик топ катары белгиленип каралат. Ошондон улам анын толук табыяты сүйлөмдө аныкталат, ал сүйлөм тутумунда гана уюшулат.

Тил илиминде сөз айкашы менен сүйлөмдүн принципалдуу чегин алгылыктуу айрымалаган илимий маалымат да бар. Баарынан мурда ал айырмачылык бул эки бирдиктин милдетине негизделген:

а) сүйлөм – коммуникативдик бирдик (кабарлоонун бирдиги);

б) сөз айкашы – номинативдик бирдик (атоо бирдиги). Сөз айкашы сүйлөм тутумунда гана, б.а., сүйлөм аркылуу гана кептин коммуникативдик категориясынын системасына кирет. Ошондой болсо да, кадыресе сөз сыяктуу эле сөз айкашы тилде атоо, белгилөө (обозначение) каражаты болуп эсептелет. Ушул негизде сөз сыяктуу эле ал сүйлөмдүн курулуш материалы катары колдонулат. Сүйлөм болсо ушул материалдардын базасында уюшулуп (ендиріліп), чындык жөнүндө кабарлоочу мазмунга ээ болот [4].

Бардык эле толук маанилүү сөздөр, экинчи сөз менен айтканда, бардык эле толук маанилүү сөздөрдүн биригүүсү, баш кошуусу сөз айкашы боло бербейт. Сөз айкашы болуу ичин анын тутумундагы сөздөрдүн семантикалык маанилери жагынан жакындыгы болууга

тийиш, ансыз алар (сөздөр) езара айкаша албайт. Бул пикир орус тилинин бир катар грамматикаларынан жана монографиялык айрым эмгектеринен кездешет [5].

Орус тил илиминде жогоруда айтылган пикирлерди тегінге чыгарган, б.а., сөз айкашын синтаксистик бирдик деп эсептебеген илимий маалыматтар да жолугат [6]. Кыязы, бул пикир сөз айкашы деп аталган проблеманын өтө татаалдыгынан келип чыккан сыяктанат. Ю.В.Фоменконун оюу боюнча сөз айкашы синтаксистин алгачкы, адепки бирдиги эмес, ал синтаксистик бирдик катары коммуникативдик деңгээлге чейин эле жашайт, б.а., сөйлөмдөн тышкары деле жашай берет. Бул айырмачылык сөз айкашы менен сөйлөмдүн тигейлеринин байланыштарынан жана ички катыштарынан байкалат деген жыйынтыкты айткан.

Сөз айкашын аныктоодо синтаксистик агымдын дагы бир өкүлү маселе анын (сөз айкашынын) тигейлеринин тилдик бирдикти тизип турушунда эмес, биринчи кезекте анын тигейлеринин катыштарын аныктоодо турат: Зат менен анын белгисинин кыймыл аракет менен анын объектисинин, кыймыл аракет менен анын тирдүү белгилеринин (орундук, мезгилдик, сыпаттык ж.б.) [7]. Бул пикир боюнча сөз айкашын аныктоодо анын тигейлеринин толук маанилүү сөз экендиги, ар бир тигейи кандайдыр бир нерсени атап тургандыгы эске алынбастан, ошол эле тигейлердин, негизинен, багынычтуу тигейдин семантикасы б.а., багынычтуу тигей заттын, же кыймыл аракеттин белгиси, объектиси ж.б. билдириши биринчи планга коюлат. Бул пикир азыркы тил илиминде кыйла толуктоолорго дуушар болду.

Тил илиминде сөз айкашынын грамматикалык табиятын аныктоодо илимий бирдиктүү пикир болбогон сыяктуу эле, аны классификациялоодо да тирдүү кез караштар кездешет: Айрым окумуштуулар сөз айкаштарын багындыруучу өзөк болуп турган негизги тигейинин лексикалык-грамматикалык табиятына карабастан, багынычтуу тигейинин синтаксистик аткарган милдетине карата классификациялаган [8]: аныктоочтук (атрибутивдик), толуктоочтук (объектилик) жана бышыктоочтук (релятивдик катыштарына негиздешкен). Тил илиминин кийинки жетишкендиктерине караганда, мындай классификация алгылыктуу эмес. биринчиден, сөз айкашынын тирлерин аныктоодо анын багынычтуу тигейи эмес, багындыруучу тигейи негиздүү деп эсептелинет. Экинчиден, сөздөрдүн синтаксистик милдетин аныктоо маселеси сөз айкаштарына эмес, сөйлөмгө тиешелүү. Сөйлөм мүчөлөрү деген синтаксистик категория сөйлөмгө мүнөздүү. Тактап айтканда, эки составдуу жөнөкөй сөйлөм, аны мүчөлөштүрүү жөнүндө сөз болгондо каралуучу маселе экендиги белгилүү.

Сөз айкаштарын классификациялоодо тиркологияда дагы кездешет. Анын сөз айкаштарынын лексикалык курамы тигейлеринин грамматикалык укуктары (багындыруучу жана багынычтуу), тигейлеринин семантикалык катышы, орун алуу багыттары ж.б. негиз катары каралбастан, сөз айкашынын тигейлеринин грамматикалык багынычыкы байланышынын жолдору белгилешүүнүн биринчи пландагы белгиси деп берилген: ыкташуу жолу боюнча уюшулган сөз айкаштары, ээрчишүү жолу, башкаруу жолу жана изофеттик жол боюнча уюшулган сөз айкаштары [9].

Е.М.Галкина-Федорук, Н.М.Шанский ж.б. сыяктуу сөз айкаштарын тигейлерин синтаксистик милдетине карап классификациялоо тиркологияда да кездешет. Мындай кез караштагы окумуштуулар – А.Н.Баскаков жана Н.А.Баскаков. Алар сөз айкашын синтаксистик милдетин негиздеп, жалпысынан субстантивдик жана атрибутивдик сөз айкаштары деп эки тирге белгилешет. Субстантивдик сөз айкаштарынын багынычтуу тигейлері затты, же субстантивдешкен кыймыл-аракетти туюндурса, өзөк болуп ташкен экинчи аныкталгыч тигейи да субстантивация кубулушуна дуушар болгон этиштен (этиштик формалардан), же зат ордуна колдонулган башка атоочтордон (кыязы, сын атооч, сан атооч) уюшулат. Ал эми атрибутивдик сөз айкаштары болсо нагыз заттын

белгиси (ачык сөз, акылдуу сөз), же белгинин белгиси (тез кел, жакшы сүйлө) катар колдонулат [10]. Бул авторлор сөз айкаштары жөнүндөгү илимий пикирлерин андан ары улантып, атрибутивдик сөз айкаштарын семантикалык жана синтаксистик белгилери боюнча ич ара дагы эки топко бөлүшөт:

а) адъективдик (мунун биринчи тигеи аныктоочтук милдет аткарат: Мээримдүү эне, кенен ий, атылган оку);

б) адвербиалдык (багынычтуу тигеи бышыктоочтук милдет аткарат, б.а., белгинин белгиси болот: Бийик учат, мыкты иштейт).

Эскертүү. Тил илиминде баяндоочту сүйлөм ээсинин белгиси деп да атайт. Бышыктооч баяндоочтун зонасындагы айкындооч миче болуп, кыймыл-аракеттин тирдүү белгилерин керсетет. Ошондуктан бышыктооч белгинин белгиси деп айтыла берет. Сөз айкашынын уюшулушунун грамматикалык табиятын жалпылаштыруунун негизинде тил илиминде дагы бир классификация- предикативдик жана предикативдик эмес сөз айкаштары кездешет [11]. Сөз айкаштарын мындай эки тирге бөлүшүрүнүн да жөнү бар, анткени айрым сөз айкаштары ойдун предмети болгон зат менен (грамматикалык ээ) анын белгисинин (баяндооч) катышын билдирсе (окуучулар тарашты, алма гилдеди, ий кенен, бала эстүү эле), кадыресе сөз айкаштарынын тигейлері кепчilik учурда бири-биринин маанилерин ачык - айкын кылып (конкреттештирип) туруу ичин колдонулат.

Салыштыргыч:

- 1) Дарак - бийик дарак, мемелүү дарак, чириген дарак, эки дарак;
- 2) Оку-тезоку, керкемоку, жакшы оку, ийде оку, азыроку, тартынбай оку;
- 3) Оку - китепти оку, китептен оку ж.б.

Предикативдик жана предикативдик эмес сөз айкаштары сүйлөм тутумунда коммуникативдик жана грамматикалык ролдору боюнча олуттуу айырмаланат. Предикативдик сөз айкаштарында (сүйлөм ээси менен баяндоочтун өзгөчө айкашында белги (баяндооч) ошол белгини алып жирүүчү жаратуучу жана ал белгини жизеге ашыруучу нерсе (предмет) менен тикелей байланышып турат жана ошол нерсенин (сүйлөм ээсинин) гана белгиси болуп эсептелет.

Предикативдик эмес сөз айкаштарынан айырмаланып, предикативдик сөз айкаштары грамматикалык бир нече милдетти аткарат:

- а) битиндей сүйлөмдүн мазмунун мичездеечи грамматикалык категориялардын - предикативдүүлүк жана модалдуулук категорияларынын маызын, алардын ички катыштарын билдирет;
- б) предикативдик сөз айкаштарынын уюшулушунда этиштин ыугайы жана чагы грамматикалык форма катары колдонулат;
- в) этиштин бул формалары модалдуулукту билдирүүнүн негизги каражаттары болуп кызмат аткарат;

Атоочтук баяндоочтуу сүйлөмдөрдө модалдык кошумча маанилерди (оттенок) билдирүү ичин жана атоочтук баяндоочтун предикаттык багытын (ордун) бекемдее ичин кызматчы сөздөр колдонулат (асман ачык – асман абдан ачык - асман ачык болуучу - асман ачык болот-асман ачык болуп турат-асман ачык эле - асман ачык экен - асман ачык экен го ж.б.);

г) предикативдик сөз айкаштарында белгинин милдетин атооч сөздөр аткарып турса, белгини жаратуучу, алып жирүүчү (ээ) белгинин (баяндоочтун) орун алуу багыты туруктуу мичезде болот, б.а., белги дайыма айкаштын акыркы биткен чегинде жайгашат. (Асан малчы; аба салкын, убада-бир ж.б.);

е) предикативдик сөз айкаштарында анын тигейлеринин ээорчишүү байланышынын эу негизги каражаты, грамматикалык байланыштын ете эле зарыл формасы катары жак категориясы катышат, б.а., жак категориясы предикативдик сөз айкашынын

спецификалык өзгөчөлүгү болуп эсептелет. Ушул негизде жак мичелері баяндоочтук (предикаттык) миче деп да аталат;

д) предикативдик сөз айкаштарында жак категориясынын колдонулушу айкаштын тігейлерінің предикаттык ички катыштарынын (ички байланышынын) эу жогорку көрсөткічі да болуп саналат. Тактап айтканда, дал ушул жак категориясы аркылуу багынычтуу тігейдің айлыксыз кез карандылыгы жак формасы боюнча зарыл тірде багындыруучуга окшошуп турушу тейленет.

Азыркы кыргыз тилиндеги предикативдик эмес сөз айкаштарында бекем норма катары, экинчи сөз менен айтканда, эреже катары багынычтуу тігей багындыруучу тігейден мурда орун алат да, анын кабыл алып турган формасы багындыруучунун талабынан келип чыгат (улуудан ійрөн, кичііге ійрет, улууну урматта, адамдын акылы, эне мээрими, мээримдїі эне, асыл сөз ж.б.). мындай сөз айкаштарында багындыруучу тігейдің грамматикалык формасы эмес, багынычтуу тігейдің формасы чечіічі ролдо болот. Ушул негизде багынычтуу тігейдің грамматикалык формасынын өзгөріп турушу бітіндей айкаштын катышынын өзгөріп турушуна алып келет: кат жибер, катты жибер, катка жибер, ійге жибер ж.б.

1-жана 2-сөз айкаштарында объектилик катыш бар, бирок алардын багынычтуу тігейлерінің формасына байланыштуу жалпылык (абстрактуулук, белгисиздик) жана тактык, аныктык, ачык-айкындуулук (конкреттик) маанилери боюнча бири-биринен айырмаланып турат.

3-айкашта да объектилик катыш бар, бирок 1-2-айкаштагыдай тике объектилик катыш эмес, кыйыр объектилик катышта турат. Ал эми 4-айкаштын багынычтуу тігейі формасы боюнча 3-айкаштын багынычтуу тігейіне окшош болгону менен, ал багындыруучу тігей менен бышыктоочтук (релятивдик) катышта экендиги белгиліі.

Предикативдик сөз айкашында анын тігейлері эки тараптуу (эки жактуу) байланышта болот: булардын ээрчишіі байланышы сійлем ээси тарабынан да жана баяндооч тарабынан да тейленет. Тагыраак айтканда, баяндоочтун формасы (жак, сан формалары) сійлем ээсинин талабына негизделсе, сійлем ээсинин грамматикалык формасы (атооч жөндөмөдө турушу) баяндоочтун талабына негизделет, анткени баяндооч аркылуу берилген белгилерди – кыймыл-аракетти, сапаттык, сындык белгилерди – атооч жөндөмөсіндегі зат (нерсе) гана жаратуучу, пайда кылуучу, эгедер болуучу тарап (субъект) боло алат: Биз тапшырдык. Сен тапшырды. Кожоюн тапшырды ж.б.

Предикативдик эмес сөз айкаштарынын структурасы, негизинен, багындыруучу өзөк болуп тішкен тігейінің лексикалык-грамматикалык табиятына (кандай сөз тіркімі экендигине) негизделет. Ушул негизде мындай сөз айкаштары бир нече тірге – этиштик, атоочтук жана тактоочтук сөз айкаштарына бөлінет.

Кыргыз тилинде предикаттык эмес сөз айкаштарынын колдонулуш жыштыгы бирдей эместиги байкалат: атоочтук жана тактоочтук сөз айкаштарына караганда этиштик сөз айкаштары өтө эле кеуири колдонулат. Этиштик сөз айкаштарынын кеуири колдонулушу, анын багынычтуу тігейлерінің ар тірдїі формада болушу этиштин мамиле системасына, анын лексикалык маанилеринин бетенчеліктеріне (өтмө этиш, өтпес этиш), ыугай жана чак категорияларына байланыштуу.

Предикаттык эмес сөз айкаштарында атооч сөздөрдін багындыруучу жөндөмдїілігі да бирдей эмес: атооч сөздөрдін ичинен кебінче зат атооч, андан соу сын атооч багындыруучу тігей иретинде кебіреек колдонулат, ал эми ат атооч жана сан атоочтор багындыруучу өзөк катары азыраак кездешет.

Предикаттык эмес сөз айкаштарынын структурасын тізіічі багындыруучу тігейінің лексикалык-грамматикалык базасынын кенендигинен улам (атооч, этиш, тактооч ж.б.),

предикаттык сөз айкаштарынан салыштырмалуу, анын тигейлеринин синтаксистик байланышуу жолдору да кыйла эле көптүк кылат. Мындай сөз айкаштарынын тигейлери ыкташуу, башкаруу жана таандык байланышуу жолдору боюнча өзара карым-катышта болот. Алардын байланышынын ар тиркин жолдору синтетикалык (морфологиялык) жана аналитикалык (синтаксистик) каражаттарынын - кыйыр жөнөмөтөр, таандык мичелер, кызматчы сөздөр (көбүнчө жандоочтор, белгичелер), сөздөрдүн орун алуу тартиби ж.б. каражаттарынын - молдугуна негизделген : таза суу, жыгач кашык, экинчи ий, бул ий, эскирген ий (ыкташуу жолу боюнча байланышкан; атанын сөзү, Ысыккөлдүн касиети, киндин нуру (таандык байланышуу жолу); адамды сыйла, адамга бер, адамдан аяба, ийде кал, адам менен сүйлөш, адам жөнүндө сүйлө, адамга гана айт ж.б.(башкаруу жолу боюнча байланышкан).

Предикативдик эмес сөз айкаштарын маанилик ички катыштарынын негизинде алда канча кенен белгилеүүгө айкындооч мичелерди классификациялоо менен да ажырагыс тирде бекем байланышат, анткени мындай айкаштардын багынычтуу тигейлери сүйлөм тутумунда тигил же бул айкындооч миченин милдетин аткарат. Айкындооч мичелерди семантикалык маанилери жагынан чектөөгө, бири-биринен айырмалоого ылайык тил илиминде сөз айкаштарынын төмөнкүдөй тирлери берилип жүрөт:

а) аныктагыч (атрибутивдик) сөз айкаштары, мунун багынычтуу тигеи – аныктооч: акылман жетекчи, амалкей адам, ширин сөз, айдын жарыгы;

б) объектилик катыштагы сөз айкаштары, мунун багынычтуу тигеи – толуктооч: кемчиликти айт, адамды мазактаба, көйдүдөн азба, билимдүүдөн ийрен, жакшыга жанаш, адам менен иште;

в) релятивдик катыштагы сөз айкаштары, мунун багынычтуу тигеи – бышыктооч: мурда ойлон, жазда гилдейт, айылда жашайт, Бишкекке чейин барат, мектепке кел, аргасыздан килет, ойдогудай иштейт, жакшы оку, уялганынан кызарды, иштей албай бошоду, атайы келет, окуу үчүн барган, көп иште, тойгончо же ж.б.

Бул табитте белгилеүүгө сөз айкаштары системасынын жалпы өзгөчөлүктөрүн – тигейлеринин бирин-бири багындыруу, бири экинчисине багындуу принцибин мүнөздөөдө абдан эле маанилүү. Сөз айкаштарынын бул аталган тирлеринин ар бири өзүнүн грамматикалык калыптануу жолдору жана каражаттары менен байланыштуу; мындай сөз айкаштын тирлеринин ар биринин өзүнө таандык, башка тирлерден айырмалануучу жана тигейлеринин грамматикалык, ошондой эле семантикалык жактан чырмалышкан биримдиги бар. Бул маселе предикативдик эмес сөз айкаштарынын багынычтуу тигеинин синтаксистик милдеттери (ар бир айкындооч миченин грамматикалык табыяты) жөнүндө сөз болгондо толук ачылууга тийиш.

Жыйынтыктап айтканда, сөз айкаштарынын жогоруда аталган тирлери, анын ар биринин структуралык өзгөчөлүктөрү, негизинен, багындыруучу тигеинин лексикалык-грамматикалык базасына (кайсы сөз тиркиминен экендигине) анын семантикасына байланыштуу [12]. Сөз айкаштарын ушул негизде классификациялоо тирологияда да кездешет [13]. Мисалы, кыргыз тил илиминде эркин сөз айкаштарын терең жана кенен изилдеген профессор А.Турсунов деле сөз айкаштарынын багындыруучу тигейлеринин сөз тиркимдерине болгон катышы (атоочтук жана этиштик сөз айкаштары), анын тигейлеринин грамматикалык байланышы (багынычы байланыш, анын жолдору) жана сөз айкаштарынын структурасына карата (жөнөкөй жана татаал тизилеши) классификациялаган.

Кыскартып айтканда, сөз айкаштары айкашып турган сөздөрдүн лексикалык-грамматикалык касиеттеринин негизинде жана касиеттердин биримдик аракеттеринин негизинде уюшулат, калыптанат. Дал ушул негизде сөз айкаштарынын синтаксистик катыштарын аныктоонун абдан зарыл каражаты сөз формасы болуп эсептелет. Ошол эле сөз формалары – багынычтуу тигеиге жалганган синтетикалык каражаттар - анын

тігөйлөрүнүн грамматикалык байланыштарын да тейлеп, шарттап турат: жайкы тін, жашоону ійрен, гилді естір, жолдошууа жардамдаш, ічинчі мектеп, нандан ал, суудан ич ж.б.

Эгерде сөз айкашынын багынычтуу тігөйі баштапкы калыбын өзгөртпөй (міче жалганбай) колдонулса, анда ал багындыруучу өзөк менен семантикалык жактан байланышат. Байланышунун мындай жолу кыргыз тил илиминде ыкташуу жолу деп берилип жірет: тез сійле, бийик секир, жакшы адам, эки адам ж.б.

Сөз айкашынын тігөйлөрүнүн синтаксистик катыштарын билдиріінін каражаты болуп кызматчы сөздөр (кебінче жандоочтор) жана сөз тартиби да эсептелет. Кызматчы сөздөр сөз формалары менен бирге сөздөрдін байланыш каражаты болуп эсептелет. Маселенин мына ушул жагын эске алып, профессор А.Жапаров мындай каражат аркылуу берилген катышты багыныўкы байланыштын өзінче жолу катары карап, аны “жандооч байланыш” деп берген: Тоолор асманга карай бойлорун керет (А.Т.). Керилген талаа көк жээк менен айкашкан (А.Т.). Жакшы менен достоштум, жаман менен коштоштум (А.Б.) [14]. Чындыгында, жандоочтор сөз айкашынын сійлемдін тутумунда сөз формалары менен бирге, б.а. сөз формаларына кошулуп айтылганда сөздөрдін байланыш каражаты кызматын аткарат, анткени жандоочтор синтаксистик бирдиктердин тутумунда кадыресе эле сөз формаларынын эквиваленти милдетинде колдонулат. (бул жерде анын толук маанилі сөзгө тизмектешкендиги кошумча мааниси (оттенок) эске алынбады). Ушул негизде тіркологияда жандоочтор тизмектеліі аркылуу уюшулган сөз айкаштарынын синтаксистик байланышын башкаруу байланышына эле кошуп жірішет [15].

Жогоруда эскертилгендей, сөз айкаштарынын синтаксистик катыштарынын дагы бир керсеткічі сөз тартиби болуп эсептелет жана ал тартип туруктуу мінезде болот: багынычтуу тігөй мурда, багындыруучу тігөй кийин орун алат: кызыл гил, жайлуу конуш, атка мин, аттан тіш ж.б. Грамматикалык байланыштын бир каражаты катары кызмат аткарган сөз тартиби синтаксистик ар башка бирдиктердин тутумунда ар башка принципке жана эрежеге негизделет: сөз айкашынын структурасында сөз тартиби туруктуу мінезде болсо, сійлем структурасында салыштырмалуу тірде кыйла эркин өзгөрмөліі мінезде болот. Ошондой болсо да, синтаксистик бул эки бирдик диалектикалык биримдикте (биримдик байланышта) жана карама-карышылыкта турат: сөз айкашы сійлемде гана калыптанат, сійлемден гана мичеленіп белінет, сійлем тутумунда гана синтаксистик байланыштарынын негизинде карым-катышта болот; сійлем болсо сөз айкаштарын кайрадан тізет, уюштурат, беліктерге белет, ушундан улам жаўы байланыштарды, катыштарды калыптандырат, жаўы сөз айкаштарын жаратат.

Ошентип, сійлемге салыштырмалуу алганда сөз айкаштарынын синтаксистик катыштарын билдиріічі каражаттары кыйла эле чектеліі, сөз формалары, кызматчы сөздөр (кебінче жандоочтор), сөз тартибинин туруктуу мінезі ж.б. Сөз айкашынын катыштарын билдирііде интонациянын ролу анданбетер чектеліі.

Сөз айкашына салыштырмалуу сійлемдегі синтаксистик катыштарды билдиріічі каражаттары теменкілер: сөз формасы (жендеме, таандык, жак, сан жана чак категориялары ж.б.), кызматчы сөздөр (жандоочтор, байламталар, байламталык милдет аткаруучу сөздөр, кебінче ат атоочтор жана белікчелер), сөз тартиби (тіз жана терс орун алуу багыттары, аларга таасир кылуучу факторлор, орун алуунун принциптери) жана интонация (өзгөчө бир өўчөй мичелердін обочолонгон тішіндірме мичелердін, интонациялык жактан обочолонгон татаал тірмектердін ж.б. байланышында).

АДАБИЯТТАР

1. Фортунатов В.В. О Преподавании грамматики русского языка в средней школе. – М., Избранные труды, т. 2, 1957, 451.
2. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М., 1956, 35-37.
3. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка, 2-е издание. – Л., 1941, 274.
4. Сухотин В.П. Проблема словосочетания в современном русском языке. /В сб. Вопросы синтаксиса совр. русского языка. – М., 1950, 127-177.
5. Виноградов В.В. Идеалистические основы синтаксической системы проф. А.М.Пешковского, ее эклектизм и внутреннее противоречие. /В сб. Вопросы синтаксиса русского языка. – М., 1950, 38.
6. Грамматика русского языка, т.2, синтаксис ч.1- М.: 1954. Грамматика сов. лит. языка. – М., 1970.
7. Прокопович Н.Н. Словосочетание в современном русском литературном языке. – М., 1966.
8. Поменко Ю.В. Является ли словосочетание единицей языка? //Филологические науки, 1975, №6.
9. Гвоздев А.Н. Современный русский литературный язык, ч.2 синтаксис. – М., 1973, 19.
10. Галкина-Федорук Е.М., Горшкова К.В., Шанский Н.В. Современный русский язык, синтаксис. – М., 1958, 3.
11. Дмитриев Н.К. Детали простого предложения сб. "Исследование по сравнительной грамматике тюркских языков. ч.3 синтаксис, – М., 1961, 44-49.
12. Убрятова Е.И. Исследование по синтаксису якутского языка, 1 простое предложения. – М., Л.: 1950, 31-81.
13. Баскаков А.Н. Словосочетание в сов. турецком языке. – М., 1974, 23-25.
14. Баскаков Н.А. Историко-типологическая характеристика структуры тюркских языков. – М., 1975, 139.
15. Скобликова Е.С. Современный русский язык. Синтаксис простого предложения. – М., 1979, 47-54-б.
16. Виноградов В.В. Введение в грамматику русского языка, II Синтаксис, ч.1. – М., 1954.
17. Балакаев М.Б. Основные типы словосочетаний в казахском языке. – Алматы, 1957.
18. Жапаров А. Грамматическая структура словосочетаний в совр. кирг. лит. языке. канд. дисс. авторефераты. – М., 1956.
19. Сеидов Ю.М. Словосочетание в азербайджанском языке. Док. дисс. автореф. – Баку, 1965.
20. Турсунов А. Кыргыз тилиндеги сез айкаштары, 1-белік. – Фрунзе, 1976.
21. Турсунов А. Кыргыз тилиндеги этиштик сез айкаштары, 2-белік. – Фрунзе, 1978, 3-18-б.
22. Жапаров А. Кыргыз тилинин синтаксиси. – Фрунзе. Мектеп, 1979, 53-55-б.

Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка